

SƏNAN İBRAHİMOV

**AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞININ
TARİXİ,
METODOLOGİYASI
VƏ
PROBLEMLƏRİ**

Ali məktəb tələbələri üçün dərslik

*Bakı Dövlər Universiteti Filologiya
fakültəsinin 28.09.2012 tarixli 1 saylı
iclasının qərarı ilə çap olunur.*

BAKİ – 2012

Redaktorlar:

prof. Himalay Qasimov
prof. Tərlan Novruzov
dos. Yeganə İsmayılova

Rəyçilər:

prof. Təhsin Mütəllimov
dos. Telman Həsənov
dos. Mətanət Həsənova
dos. Səbuhi İbrahimov
dos. Məhəmməd Məmmədov

8(09)
+ 118

279575

Sənan İbrahimov. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının tarixi, metodologiyası və problemləri. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti. 2012. 183 səh.

Prof. Sənan İbrahimov kitabı ali məktəblərin magistratura pilləsində tədris edilən "Ədəbiyyatşünaslığın tarixi, metodologiyası və problemləri" fənninin proqramı əsasında yazmışdır. Seçilmiş mövzular Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı elminin son nailiyyətləri əsasında müəyyənləşdirilmiş, mövcud problemlər ümumiləşdirilmişdir.

Ədəbiyyatşünaslığı
fənni üzrə
məsləhətçi

Azərbaycan ədəbi düşüncəsinin qaynaqları və inkişaf dinamikası

Ədəbiyyatşünaslıq - ədəbi düşüncənin təşəkkülündən sonra yaranan elmdir. Ona görə də, ədəbiyyatşünaslığın **predmeti** olan ədəbi düşüncənin inkişaf tarixinə nəzər salmaq lap yerinə düşərdi. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbi düşüncəsi vahid Şərq ədəbiyyatından qaynaqlanmışdır. Şərqdə mövcud olan qədim ədəbi abidələr bütün Şərq xalqları müştərək abidəsi hesab edilir. Bu mənada, Azərbaycanın da aid olduğu vahid Şərq ədəbiyyatında ədəbi düşüncənin ilkin qaynağı şifahi xalq ədəbiyyatıdır.

Ədəbiyyatımızda indiyədək işlənən bir çox şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin tarixi o qədər qədimdir ki, onların yaşını dəqiq təyin etmək qeri-mümkündür. Məsələn, “ocağın sönməsin”, “çırağın sönməsin” kimi ifadələr bizə atəşpərəstlik dövrümüzün inanclarından qalmışdır, eləcə də, Şərqdə geniş yayılmış “həm ticarət, həm ziyarət” ifadəsini qədim Novruz mərasimləri, atəşpərəslərin ipək yolu ilə Urmiya gölünə gəlib ayınlar icra edərək geri qayıtmaları və qayıdarkən, həm də ticarətlə məşğul olmaları ilə əlaqədardır. Yaxud da “pək hesab Bağdaddan qayıdır” ifadəsinin xilafət dövrünə aid olduğu anılır. Eləcə də, əfsanəvi nağıllar, dastanlar, lətifələr qədim yaddaşımızın nümunəsidir. Ancaq bizim obyektimiz şifahi xalq ədəbiyyatı kontekstində ədəbi düşüncənin inkişaf dinamikasını izləmək deyil, bizi maraqlandıran yazılı ədəbiyyatın ilkin nümunələri və həmin nümunələr əsasında təşəkkül tapan möhtəşəm yazılı ədəbiyyatdır.

Bu mənada biz lap qədim inanclarımızdan doğan budda qaynaqlarına nəzər salmalı və onlardan qalma ədəbi düşüncə haqqında mühakimə yürütməliyik. Niyə bəs inancaqları ədəbi düşüncənin ilkin nümunəsi hesab etməliyik? Çünki insan mənəviyyatı ilə bağlı bəşəri duyğular dini düşüncələrin inkişafı ilə meydana gəlmiş və ədəbiyyat da insanın daxili dünyası ilə bağlı olduğundan, birbaşa həmin dini düşüncələrə söykənir. Bədii ədəbiyyatda təsvirçilik ənənəsi yaranana qədər dini-fəlsəfi düşüncə

güclü olmuşdur. Ona görə də, ədəbiyyatda fəlsəfi düşüncənin inkişaf dinamikasını izləmək lazımdır.

Vahid şərq ədəbiyyatına aid olan ilkin budda mətnlərindən bəzi nümunələr gəlib zəmanəmizə çatmışdır. Həmin nümunələrdə elə ideyalar var ki, sonrakı dövr ədəbi düşüncəsində bədii əsərlərin əsas leytmotivinə çevrilmişdir. Onlardan biri 1530 misradan ibarət olan “**Vessantara-çataka**” adlanan abidədir. Həmin mətnlərin əvvəli əlimizdə olmasa da, ümumi məzmunundan hiss olunur ki, əfsanənin əvvəlində nələr ola bilərdi. Belə ki, mətnlər çox güman ki, adi başlanğıcla başlamış və xeyir-dualardan sonra əsas mətləb verilmişdir.

Abidədə əsrarəngiz dastan nəql olunur. *Şivaqxoşa şəhərinin hakimi Şivinin övladı olmurdu. Uzun müddət o dualar edib oğlunun doğulmasını istəyir. Axır ki, onun duaları qəbul olundu və arvadı ona oğlan doğdu. Şivi ilkin övladının adını Sudaşan qoyur. Sonrakı epizodlarda onun böyüməsindən, yüksək tərbiyə almasından, gözəllər gözəli Mandri ilə evlənməsindən, Mandridən onun Kərşnayan adlı oğlunun və Calin adlı qızının olmasından bəhs olunur.*

Bir gün şahzadə saraydan çıxarkən qarşısında böyük bir dilənçi dəstəsi görünür və kədərlənir. Onlara ianə vermək istəyir və bunun üçün atasından icazə istəyir. Atasını ona fillərin ağ hökmdarı olan Racvarta adlı fildən başqa nəyi istəyirsə ianə verməsinə razı olur. Şahzadə kasıblara ianə verir. Onları şadlandırır. Bu xəbər bütün dünyaya yayılır.

Günlərin bir günü şahzadə saraydan çıxarkən ona min ağac uzaqdan gəlmiş bir brəhmən yaxınlaşır və ondan məhz həmin fili istəyir. Öz səxavət prinsiplərini pozmaq istəməyən şahzadə, brəhmənin istəyini rədd etmir. Elə fikirləşir ki, brəhmən fillər içindən Racvarta adlı fili tapa bilməyəcək və başqa birisini seçəcək. Ancaq onu fillərin sürüsünə aparanda brəhmən özündə olan sirli biliklərdən istifadə edib cadunun gücü ilə Racvarta adlı fili tapır. Şahzadə də atasının sözündən çıxıb fili ona bağışlayır.

Bundan xəbər tutan Şivi bərk əsəbiləşir və müşavirlərini toplayaraq oğlunu cəzalandırmaq üçün onlardan məsləhət istəyir. Müşavirlər qəddar cəza söyləyirlər və şahzadənin atası onların məsləhəti ilə oğlunu səhranın ortasında olan Dandarak şəhərinə sürgün edir. Bu şəhərdə vəhşi heyvanlar və adamyeyən iblislər yaşayırdı. Sudaşan sürgün yerinə yola düşəndə arvadı xahiş edir ki, onu və uşaqlarını da özü ilə götürsün. Sudaşan bunu etmək istəmir, ancaq arvadı söyləyir ki, əgər ailəsini özü ilə götürməsə özünü və uşaqlarını öldürəcəkdir. Şahzadə məcbur qalıb ailəsini də özü ilə götürür. Kitabda onların təntənəli surətdə yola salınmaları, yol üçün yeməklər götürmələri, ayrıldıqdan sonra hönkür-hönkür ağlamaları təsvir olunur.

Bir müddət yol gedəndən sonra brəhmənlə rastlaşırlar və brəhmən deyir ki, Şivaqxoşa şəhərinə gedir. İstəyir ki, orada mərhəmətli şahzadə ilə görüşsün. Bu vaxt Sudaşan öz taleyi barədə danışır. Brəhmən biləndə ki, şahzadə artıq ona heç nə verə bilməz, yerə sərilib ağlamağa başlayır. Sudaşan onu sakitləşdirmək üçün bir qızıldan olan gül verir və deyir ki, o da nə istəsələr versin. Olsun ki, bu yolla ikinci həyatında brəhmən budda olsun. Sudaşan yol boyu yeni brəhmənlərlə rastlaşır və onlar da şahzadədən nəsə almaq üçün yola düşdüklərini deyirlər. Şahzadə də özündə olan hər şeyi, hətta faytonu belə verir. Ayaqyalın, başı açıq bütün yolu gedən Sudaşan və onun ailəsi bir şəhərə çatırlar. Ali dini heyət onların əzab-əziyyətini görüb belə fikrə düşürlər ki, əsl xilaskarıdır. Ona sitayiş edib yaxşı saraya aparırlar, onlara qulluqçular verirlər.

Şahzadə həmin şəhərdə yeddi gün qalır və səkkizinci gün deyir ki, atası onu Dandarak şəhərinə sürgün etmişdir və getməlidir. Onlar şəhərdən çıxandan sonra arxalarına baxırlar və səhrada bitən tikanlardan başqa heç nə görmürlər. Uzun müddət gedəndən sonra Dandarak dağında onlar bir zahidin alaçığını tapırlar və həmin zahid onları öz alaçığına dəvət edir. Sudaşan da ağaclardan özünə belə bir alaçıq düzəldir. Onlar həmin alaçıqda yaşayıb otlarla, yabanı meyvələrlə qidalanırlar. Vəhşi heyvanlar

onların alaçığına gələndə Sudaşanı görüb ona təzim edir, ayaqlarına düşürlər.

Günlərin birində Sudaşan, arvadı meyvə yığmağa gedəndə onun alaçığına ianə üçün gələn bir brəhmənə məcbur qalib iki övladını bağışlayır. Brəhmən onları aparanda torpaq altı yerdən titrəyir, okean suları qaynayır. Arvadı övladlarının itirilməsindən dərddə düşür, ancaq məcbur qalib baş verənlərlə barışır. Sudaşan və onun arvadı çətin şəraitdə, vəhşi heyvanların arasında yaşayırlar.

Baş Allah Sudaşanın mərhəmətinin hüdudunu öyrənmək üçün qoca, çirkin bir brəhmən simasında onun qarşısında görünür və ondan arvadını istəyir. Sudaşan bu barədə arvadının rəyini öyrənir. Arvadı deyir ki, uşaqlara rəhmin gəlmədisə, mənə də rəhmin gəlməsin. Şahzadə arvadının qolundan tutub, onu brəhmənə verir. Ancaq brəhmən onu aparmır və şahzadəyə qaytarır. Deyir ki, arvadı onun yanında əmanət qoyur. Bir müddətdən sonra onun dalınca gələcəkdir.

Uşaqları hədiyyə alan brəhmən onları dünyanın hansı yerinə satmağa aparırsa, faydası olmur. Əzablı həyatdan son dərəcə halsız olan arıq, zəif uşaqları heç kəs almır. Təsədüfən brəhmən uşaqları Şivaqxoşa şəhərinə gətirir. Uşaqları əyanlardan biri görüb tanıyır və bu barədə babaları Şivi şahə xəbər verir. Bunu eşidən baba özünü itirib taxtının yanına düşür. Şivi şah özünə gəlib nəvələrinin yanına qaçır və onları görür. Nəvələrini aparmaq istəyəndə onlar etiraz edib deyirlər ki, gərək babaları brəhmənə pul versin, çünki, atalarının bağışladığı andan brəhmənin quludurlar. Brəhmən biləndə ki, müştəri imkanlıdır uşaqları ona min vola satır. Uşaqlar babalarına valideynlərinin acınacaqlı vəziyyətdə yaşamalarını danışirlar. Şah fərmanından peşiman olub oğlunun dalınca qasid göndərüb geri çağırır. Ancaq şahzadə buna razı olmur və deyir ki, fərmanda on il sürgün yazılıbsa həmin müddəti çəkməlidir. Vəziyyəti belə görən şah onun dalınca nümayəndələr göndərir. Nümayəndələrlə birlikdə çoxlu at, fil, yaraşıqlı paltarlar göndərir. Yalnız bundan sonra Sudaşan

şəhərə qayıtmağa razı olur. Şahzadə qayıdanda atası öz taxtına onu çıxarıb hədiyyələr verməyinə izin verir.

Cataki janrının tələblərinə uyğun olaraq əfsanə Buddanın öz tələbəsi Anandaya müraciəti ilə bitir. Budda ona başa salır ki, əvvəlki həyatında Sudaşan elə özü olubdur. Mandri onun indiki arvadı Yakocara olmuşdur. Həmin vəhşi heyvanlar isə onun indiki tələbələri olmuşdur.

Cataki janrında yazılmış əsərlərdə həm də Buddanın həyat barəsində fikirləri öz əksini tapır. Belə ki, bir sıra sosial, psixoloji anlar var ki, onların cavabı bütün bəşəriyyəti düşündürür. Məsələn, Buddanın tələbəsi Ananda ondan soruşur: nəyə görə insanlar sosial vəziyyətinə görə fərqlənirlər? Budda suala belə cavab verir ki, bu onların əvvəlki həyatından asılıdır: əvvəlki həyatında səbirli olan yaşayışlı doğulur, emosional olanlar çirkin doğulur, Budaya qarşı amansız olanlar şikəst doğulur, meyvə oğurlayanlar ikinci dəfə həşərat kimi doğulur, oğrular ikinci dəfə doğulanda eşşək kimi dünyaya gəlir, ovçuluğa aludə olanlar çaqqal və canavar kimi dünyaya gəlir, paltar oğruları soxulcan kimi və s.

Əlbəttə, bütün bu fikirlər bütpərəstlik dininin fəlsəfi konsepsiyasıdır. Həmin dinin fəlsəfəsində cənnət, cəhənnəm anlayışı yoxdur və insanın dəfələri bu dünyaya qayıtması var. Bütün ömrü boyu insanın hansı əxlaqi keyfiyyətlərlə yaşaməsi, onun ikinci həyatını təyin edir. Xeyirxah olarsa onun ruhu yaxşı canlının bədəninə girir, bədxah olarsa pisin.

Şərqdə əsrlərdən bəri insanlar bu etiqadla yaşamış və zəngin mədəni irs yaratmışlar. Təsadüfi deyil ki, vaxtilə Hind və Çin fəlsəfi konsepsiyası olan vəhdəti - vücud sonradan islam dünyasına keçmiş və islam fəlsəfəsi ilə sintez olunmuşdur. Həmin vəhdəti-vücud məhz belə abidələrdən qaynaqlanır.

Vəhdəti-vücud fəlsəfi konsepsiyasının qneseologiyası və antropologiyası barədə ətraflı bəhs etməyə ehtiyac var. Belə ki, vəhdəti-vücud fəlsəfi konsepsiyası bir gündə, bir adamın fərziyyəsi əsasında yaranmış fəlsəfi konsepsiya deyil, bu konsepsiya min illərin təcrübəsindən yaranan fundamental dini-fəlsəfi konsepsiyadır.

siyadır. Bu konsepsiyanın dərin təhlili göstərir ki, bəşəriyyətin min illərdən bəri qazandığı dərin elmi-dini-fəlsəfi dünyagörüş məhz bu konsepsiyada öz əksini tapmışdır. Mahiyyət etibarilə bütün mövcudatı vahid halda qəbul edən bu konsepsiya indi bizə məlum olan bütün fəlsəfi düşüncələrin səmərəli cəhətlərini özündə birləşdirir. Biz bu fəlsəfəni dərindən araşdırarkən onun beş min il bundan qabaq yaranmış bütöpərəstlikdən də qaynaqlandığını görürük.

Ümumiyyətlə, bəşəriyyətin qazandığı bütün müdrikliyin əsasını məhz bu fəlsəfi konsepsiya təşkil edir. Bu təlimin başqa fəlsəfi konsepsiyalardan fərqi ondadır ki, məhz bu konsepsiyada təbiət və cəmiyyət təkcə təbii-mexaniki qanunlarla deyil, həm də ilahi qanunlarla idarə olunur. Bu təlim Allahın iradəsini öyrənməyi əsas məsələ kimi qarşıya qoyur. Çünki fiziki qanunlar maddi varlığın idarəsidir. Fiziki qanunlar mənəvi dünyamızın qanunauyğunluqlarını izah edə bilmir. Mənəvi dünyamızda baş verən müxtəlif proseslər: inkişaf, tənəzzül, təlatüm *metafizika* qanunları ilə tənzimlənmişdir. Həmin qanunları yalnız məntiqi düşüncə ilə dərk etmək olar.

Qədim Budda kitablarında məhz bu problemlər qoyulur və bu sahədə dərin fəlsəfi mühakimələr yürüdüldü. Həmin fəlsəfi düşüncələr indi də Hindistanda mövcud olan dinlərin müqəddəs kitablarında öz əksini tapmışdır. Bu mənada, Hind dini-fəlsəfi düşüncəsinin bəzi hikmətlərini nəzərdən keçirmək lap yerinə düşərdi:

"Möminlər məhrumiyyətdən azaddırlar"; "Canlı varlıq bədəni tərək edərkən hansı həyat tərzini yada salırsa, sonrakı həyatda ona da nail olur"; "Bütün varlıqlar mənəim içimdə olsa da Mən onların daxilində deyiləm"; "Mən bütün canlı varlıqların ayağyam, baxmayaraq ki, mən hər yerdəyəm, lakin Mən bu kainatın hissəsi yox, Mən onun mənbəyiyəm"; "Hər yerdə əsən qüdrətli külək həmişə fəzada qaldığı kimi, yaradılmış bütün canlı varlıqların da Mənəim daxilində olduqlarını başa düş"; "Dövrənin sonunda bütün maddi kainatlar Mənəim təbiətimə daxil olur, növbəti dövrənin başlanğıcında

isə öz qüdrətim sayəsində Mən onları yenidən yaradıram"; "Bütün maddi kainat mənə tabedir. Mənim hökmümlə o hər dəfə təzahür edir və vaxt gələndə, Mənim hökmümlə məhv olur"; "Enerjilərimdən biri olan bu maddi təbiət bütün hərəkət edən və hərəkət etməyən varlıqları Mənim nəzarətim altında yaradır"; "Ölməzlik də Mən, ölüm də Mənəm. Həm ruh, həm də materiya Mənim daxilimdədir" – bu ideya Nəsimi poeziyasında da sonralar öz əksini tapmışdır: "Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam"; "Günah əməllərin əks-təsirindən təmizləndikdən, onlar İndranın mömin səma planetində doğulur və ilahi həzlərdən nəşələnilir. Səma hissi aləmində hədsiz həzz aldıqdan sora onların mömin fəaliyyətlərinin nəticələri tükənir və onlar yenidən ölüm məskəni olan bu planetə qayıdırlar"; "Lakin insan Mənim transsendental formama dalıb, daim Mənə sədaqətlə sitayiş edirsə, nəyi çatdırsa verirəm, nəyi varsa hamısını saxlayıram"; "Mənim həqiqi transsendental təbiətimi tanımayanlar aşağı yuvarlanırlar"; "Bütün biliklərdən Mən can haqqında ruhi bilməliyəm, bütün məntiqlərdən isə Mən son həqiqətəm"; "Bil ki, bütün heyratımız, gözəl və şərəfli şeylər mənim parıltımın qığılcımından törəyir"; "Canlı məxluqlara xas olan müxtəlif keyfiyyətləri – ağılı, elmi, şübhəni, səhvləri, rəhmi, düzlüyü, hisslərə nəzarəti, ağılı idarə etməni, xoşbəxtliyi, bədbəxtliyi, doğuluşu və ölümü, qorxunu və qorxmazlığı, ədaləti, tarazlığı, məmnunluğu, zahidliyi, xeyriyyəçiliyi, şöhrəti və şərəfsizliyi – hamısını Mən yaratmışam".- bütün sufi filosoflar da iddia edir ki, xeyirxahlığı dərk etmək üçün pislik, yaxşını dərk etmək üçün pis olmalıdır və onları Allah yaradıb.

"Mənim bu bədənimdə istədiyini hər şeyi görə bilərsən. Bu kainat forması indi istədiyini və gələcəkdə istəyəcəyini şeyləri sənə göstərə bilər. Hərəkətdə olan və hərəkətsiz hər şey burada bir yerdə cəmlənmişdir. Lakin sən Məni indiki gözlərlə görə bilməzsən. Buna görə də Mən sənə ilahi gözlər verərəm. Mənim mistik qüdrətimi seyr et" – sufilər məhz, həmin mistik qüdrəti görmək üçün ilahi gözlər formalaşdırmağı qarşılarına məqsəd qoyurlar.

"Sən tükənməz mənbəsən, bütün səbəblərin səbəbisən və bu maddi kainata münasibətdə transsendentalsan"; "Sən bütün maddi dünyanın son sığınacağısan. Sən hər şeyi bilirən və Sən dərk edilən biliksən. Sən maddi qanunların xaricində olan ali məskənisən. Ey hüdudsuz forma, Sən maddi kainatdakı hər şeyə daxil olursan"; "Ey sonsuz qüdrət, Sən qeyri-məhdud qüdrət sahibisən! Sən hər şeyə daxil olduğun üçün hər şeydən" – sufilər məhz bu ideyaya görə insanları vücudi küllün zərrələri hesab edirlər.

"Həyəcandan müvazinətini itirməyən insan Mənə çox əzizdir"; "Mütləq həqiqəti dərk etmək üçün fəlsəfi axtarışları mən bilik elan edirəm"; "Ruh bu maddi dünyanın səbəb və nəticələri xaricindədir"; "Yüksək Can(ruh) hər şeyin daxilində mövcuddur"; "Bütün canlı varlıqları saxladığına baxmayaraq, O, heç bir şeyə bağlı deyil. O, maddi təbiətin qanunlarının təsirinə uğramır və eyni zamanda onların hökmdarıdır"; "Ali Həqiqət hərəkət edən və etməyən canlı məxluqların daxilində və xaricindədir. O, incə olduğuna görə Onu maddi hisslərlə görmək, yaxud dərk etmək mümkün deyil. O, çox uzaqda olsa da, eyni zamanda çox yaxındadır" "O hər şeyi inkişaf etdirir və məhv edir"; "O, bütün işıqsız cisimlərin işıq mənbəyidir. O, maddi zülmət xaricindədir və təzahür etmir. O, bilikdir, bilik obyektidir və biliyin məqsədidir. O, hər kəsin ürəyindədir"; "Maddi təbiətin və canlı varlıqların başlanğıcı yoxdur. Onların dəyişikliklərə məruz qalmasının və maddi qanunların yaranmasının səbəbi maddi təbiətdir"; "Bu dünyada bütün izzət və həzlərin səbəbi canlı varlıq hesab olunur"; "Bəziləri meditasiya vasitəsi ilə, başqaları biliyə yiyələnməklə, digərləri isə bəhrə gözləmədən fəaliyyət göstərməklə daxillərində olan Yüksək Canı dərk edirlər"; "Hər bir bədəndə fərdi canlı yanaşı Yüksək Canın mövcud olmasını bilən həqiqi bilik var. Bu bilik sahibi ağına nəzarət edib düşkünləşmir və bu yolla transsendental məqsədə yaxınlaşır"; "Günəş təkbaşına bütün kainatı işıqlandırdığı kimi, bədənin daxilindəki canlı varlıq da bütün bədəni şüurla işıqlandırır"; "Maddi təbiətin əsarətindən qurtuluş yolunu dərk edən insan ali məqsədə nail olur"; "Maddi təbiət xeyirxahlıq, ehtiras və cəhalət qunalarından

(əlamətlərindən) ibarətdir. Xeyirxahlıq insanı nurlandırır, günah əməllərin əks-təsirindən azad edir və xoşbəxtlik, bilik gətirir. Ehtiras saysız-hesabsız arzular və şiddətli istəklər doğurur. Buna görə də canlı varlıq maddi fəaliyyətə bağlanır. Cəhalət isə canlı varlıqları çaşdırır və ağılsızlıq, tənbellik və yuxu törədirib canı bağlayır»; "Xeyirxahlıq, ehtiras və cəhalət arasında daim mübarizə gedir: bəzən biri digərinə qalib gəlir. Xeyirxahlıq qalib olanda insan xoşbəxt olur, ehtiras insanı fəaliyyətə sövq edir, cəhalət isə ağılsızlığa sürükləyir»; "Mənim ali məskənim nə Günəş, nə Ay, nə də odla işıqlandırılmır. Ora çatanlar bir daha maddi dünyaya qayıtmırlar"; "Bu məhdudlaşdırılmış dünyada olan canlı varlıqlar Mənim əbədi fraqmentar hissəciklərimdir. Məhdudlaşdırılmış həyat sürdüklərinə görə onlar ağıl da daxil olmaqla altı hissə ağır mübarizə aparırlar"; "Mən hər planetdə mövcudam və bütün planetlər Mənim enerjimin sayəsində öz orbitlərində qalırlar"; "Maddi dünyada hər bir canlı varlıq qüsurludur, ruhi dünyadakı canlı varlıqlar isə qüsursuzdur"; "Təkəbbür, lovgalıq, şöhrətpərəstlik, qəzəb, kobudluq və cahillik allahsız təbiəti olan adamlara xasdır. Transsendental keyfiyyətlər qurtuluşa, allahsız keyfiyyətlər isə əsarətə aparır"; "Müqəddəs kitabların göstərişlərini qəbul etməyən və istədiyi kimi hərəkət edən adam nə kamilliyə, nə xoşbəxtliyə, nə də ali məqsədə nail olmayacaqdır"; "Xeyirxahlıq ömrü uzadır, həyatı təmizləyir, güclü, sağlam, xoşbəxt edir. Belə qida şirəli və yağlı, xeyirli və ürəyəyatandır. Ehtirasları isə acı, turş, duzlu, ədviyyəli, tünd, quru və qaynar yeməklər təmin edir ki, bunlar da iztirab, bədbəxtlik və xəstəliklər gətirir. Cəhalətə düşər olanlar üçünse çürük, xarab olmuş qida qalıqları, yararsız məhsullardan hazırlanmış yeməklər xoşdur".

Bütün bu fikirlərin dərinliyini sonrakı sufi ədəbiyyatında izləyirik. Bu fakt bir daha sübut edir ki, vahid şərq ədəbiyyatı qarşılıqlı mübadilə vasitəsilə zənginləşmişdir.

Mərkəzi Türkmənistan ərazisində olan qədim Parfiya dövləti eramızdan əvvəl III əsrdən eramızın III əsrinədək mövcud olmuşdur. Bu dövlət tarixdə özünün mədəni abidələri ilə qalmışdır. Çox

güman ki, Parfiya dövlətinin sərhədləri Zaqafqaziyayadək gəlib çatmışdır. Parfiyalıların dilinin qədim fars dili olmasını iddia edənlər çoxdur. Bu fikrin nə qədər elmi həqiqət olmasını söyləməkdə çətinlikdir. Ancaq bir həqiqəti danmaq olmaz ki, Parfiya dili Orta Asiyada geniş yayılmış və bu ərazilərdə məskunlaşmış xalqların dillərinə ciddi təsir etmişdir. O cümlədən, türk və fars dilinin özünə.

Qədim Parfiya ədəbiyyatından dövrümüzədək gəlib çatan ədəbi nümunə **“Yadqar Zareran ” (Zareranın sədaqəti)** dastanıdır. Bu dastanın ilk səhifələri əldə yoxdur. Ancaq sonrakı mətnlərdən söhbətin türklərdən və farslardan gətməsi aydınlaşır. Dastanı ilk dəfə fransalı şərqşünas E. Benvenist tədqiq etmişdir. Onun fikrincə dastan ilk variantda nəzmlə yazılmış və Sasanilər dövründə üzü köçürülərkən bəzi epizodları itirilmişdir. Xəttat dastanın üzünü köçürərkən bəzi yerləri oxuya bilmədiyinə görə mətnlərdə dəyişiklik etmişdir.

Dastanda həm də sillabik şeirin ilk nümunəsinə rast gəlirik. Onun məzmunu belədir: *Bəlx hökmdarı Viştasp Zərdüşt dinini qəbul edir. Bundan qəzəblənən Turan hökmdarı Ərcasp ona məktub göndərərək tələb edir ki, bu istəyindən əl çəkib əski dininə qayıtsın. Əks təqdirdə onunla müharibəyə başlayıb bütün yaşıl otlarını otaracaq, quru otunu yandıracaq, bütün mal-davarını aparacaq, əhalisini qul edib işlədəcəkdir.*

Viştasp əvvəl qorxuya düşür, sonra işə pəhləvan Zarer qarışır və ondan icazə alıb Ərcaspa cəsarətli məktub yazır:

*Ağ meşənin yanında,
Zərdüştilər Mərvində.
Dağların, çayların olmadığı,
Hamun düzənliyində.
Orada atlar rahat qaçır,
Siz bir tərəfdən gəlin,
Bizə başqa tərəfdən.
Siz bizi görərsiniz,*

*Biz də sizi görərik.
Onda sizə göstərarik,
Necə divi öldürürlər!*

Elçi bu məktubu alıb gedir. Onda Viştasp əmr verir dağların başında müharibə işarəsi verən tonqallar yandırsınlar. Qoy bütün ölkə bilsin ki, müharibə başlayır. Qoy bütün maqlar Bəhramin odun saxlayıb, dualar oxusunlar. On yaşından 70 yaşadək bütün kişilər Viştaspın sarayı qarşısına toplansınlar. Sarayın qarşısına gəlməyənlər asılacaqdır.

Beləliklə, nəhəng ordu yaranır və kifayət qədər fillər, dəvələr və arabalar gətirilir. Dastanda həmin səhnələr məşhur "Şahnamə" də olduğu kimi yüksək sənətkarlıqla təsvir edilir. Ordu yaradılandan sonra Zarer əsas sərkərdə kimi araba ilə gəlib qoşun önündə dayanır. Onlar həmin yerdə düşərgə düzəldirlər. Hökmdar üçün çadır qurulur. Viştasp çadıra girib taxtında oturur. O müdrik Camaspı hüzuruna dəvət edib soruşur:

*Sən yaxşı bilirsən,
Nə vaxt yağış yağacaq.
.. Nə vaxt otlar bitəcək.
Hansı çiçəklər səhər,
Hansılar axşam açır.
Bilirsən ki, buludlar,
Hansı suyu aparır.
İndi de görüm mənə,
Sabah nələr olacaq.
Oğullardan, qardaşlardan,
Hansı diri, hansı ölü olacaq?*

Hökmdarın bu sualı onu çaşdırır. Bir qədər fikirləşəndən sonra Viştaspa deyir ki, qoy bütün ordu oxun çata biləcəyi məsafədə uzaqlaşsın. Onlar təklidə söhbət etsinlər. Viştaspın əmri ilə hamı çəkilir və təklidə Camasp ona çoxlu igidin öləcəyini

söyləyir. Sonra əlavə edir ki, düşmən tərəfdən cadugər Vidrafş döyüşə girib cəsur Zareranı öldürəcəkdir.

Bu sözlərdən Viştasp qəzəblənir və qəzəbindən yerə uzanır. Əsgərlər gəlib onu dilə tutub taxta əyləşdirirlər. Müdrik Camasp sözünə davam edib deyir ki, Turan tərəfdən də hamı qırılacaq, təkcə Ərcasp qalacaq.

Beləliklə, döyüş başlayır. Ərcasp görür ki, Zareranın zərbələrinə ordusu tab gətirmir. Vəziyyətdən çıxmaq üçün orduya müraciət edib deyir ki, kim Zareranı öldürsə ona böyük qızı Zarstanı əvəz verəcəkdir. Cadugər Vidrafş bu işi öz öhdəsinə götürür və döyüşə girib, arxadan onun kürəyinə zərbə vurur.

Zareranın öldüyünü görən Viştasp onun qatili cadugər Vidrafşdan intiqam almaq fikrinə düşür və elan edir ki, kim onu öldürsə gözəl qızı Humakı ona əvəz verəcəkdir. Onun çağırışına Zareranın on yaşlı oğlu Bastvar gəlir. Viştasp onun kiçik, həm də təcrübəsiz olduğunu görüb döyüşə girməsinə icazə vermir. Belə olanda Bastvar icazəsiz döyüşə girib atasının cənazəsi üstünə gəlib ağlayır. Atasının cəsədini döyüş meydanından çıxarandan sonra Viştaspin yanına gəlib ondan döyüşmək üçün icazə istəyir. Camaspin məsləhəti ilə Viştasp ona icazə verir.

Ərcasp döyüş meydanında Batvarın cəsarətlə döyüşünü görüb vahiməyə düşür və söz verir ki, kim onu öldürsə ikinci qızı Behsanı ona əvəz verəcəkdir. Onunla döyüşə yenə də cadugər Vidrafş gedir. Ancaq döyüşdə Vidrafş və onunla bərabər bütün pəhləvanlar məğlub olur. İran ordusu qalib gəlir. Ərcaspi əsir alan Spendedat ("Şahnamə"dəki İsfəndiyar) onun əlini, qolunu kəsir, bir gözünü çıxarır.

Dastan bununla bitir. Belə ki, sonrakı misralar dövrümüzədək gəlib çatmamışdır. Buradakı hadisələr sonra Dəqiqinin şeirlərində öz əksini tapmış və həmin nümunələri Firdovsi özünün "Şahnamə"sinə əlavə etmişdir. "Şahnamə" epopeyasının ümumi məzmunundan məlum olur ki, İran-Turan müharibələri məhz bu hadisə ilə başlayır. Bu müharibədə torpaq iddiası, ərazi işğalı mühüm məsələ kimi qoyulmur. Elə şəriət qanunlarında da göstərilir ki,

insan yalnız din uğrunda cihad edə bilər, başqa döyüşlərdə ölmək və öldürmək məqbul sayılmır.

Bir sözlə, bu tarixi mənbə sonra ədəbi düşüncədə mühüm rol oynamışdır. Belə ki, Firdovsinin özü belə iddia edir ki, İran-Turan müharibələri Yaxın Şərqi o qədər zəiflətdi ki, heç bir mədəniyyəti olmayan, “dəvə südü içib, kərtənkələ əti yeyən ərəblər” bu bölgədə olan möhtəşəm mədəniyyəti dağıdıb, yerində öz mədəniyyətlərini yaratdılar.

Ərcasp adını biz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda “Əgrək”, “Səgrək” kimi oxuyuruq. Ancaq türk mənbələri heç də İran-Turan müharibələrindən danışmır. Olsun ki, Əhəmənilər, Sasanilər türk xaqanlıqları ilə müharibələr aparmışdır. Ancaq bu müharibələr o qədər də global xarakter daşımadığından, tarixin yaddaşında ciddi iz buraxmamışdır. “Yadqar Zareran” dastanının tarixi əhəmiyyəti onunla bağlıdır ki, Yaxın Şərqdə geniş yayılmış zərdüştilik birdən-birə böyük tənəzzülə uğrayır və bu dini təlimdəki əxlaq normaları xristian və islam əxlaqına qarşı qoyulduğu bir vaxtda olduqca əhəmiyyətli bir faktı üzə çıxarır. Belə ki, zərdüştilik heç də türdilli xalqlar üçün yad olmamışdır, əksinə, tədqiqatçılar onun türklər tərəfindən yaradıldığını qeyd edirlər. Ancaq əhəmənilərin vaxtında III Keykavus tərəfindən ona məcburən əlavə edilən yaxın qohumlar arasında evlənmə mərasimləri türklərdə ikrah hissi yaratmış və onlar bu dindən imtina edərək tanrıçılığı gücləndirmişlər.

Dəqiqi və Firdovsi də ədəbi düşüncədə məhz bu tarixi həqiqəti qabartmaq istəmişdir. Onlar Əhəmənilərin həmin tədbirlərini Yaxın Şərq sivilizasiyasında tənəzzülün başlanğıcı kimi vermişlər. Əhəmənilərin dinə əl qatmaları və ona çirkin ayinlər əlavə etməsi, Allahu qəzəbləndirir və bu bölgənin əhalisini qara ərəblərin əsiri edir; Dəqiqi və Firdovsi belə düşünürdü. Belə motivlər hətta Nizamidə də var. Nizami özünün “İsgəndərnamə” poemasında İsgəndərin Zəngibar hökmdarı Pələngərlə döyüşünü təsvir edir. Həmin səhnələrdən doğan ideya belədir: İsgəndər Yaxın Şərqi zənci sivilizasiyasından qoruyur, onların Yaxın Şərqə

doğru yürüşlərinin qarşısını alır. Çin səddini tikməklə cinlilərin bu bölgəyə axınının qarşısını alır. (düzdür, tarixdə Çin xaqanları bunu tikib). Beləliklə, vaxtilə Dəqiqi və Firdovsinin ifadə etdiyi ideya Nizamidə yeni məzmununda ədəbi düşüncəyə keçmişdir.

Bəs həmin sivilisasiyanın mahiyyəti nə idi və həqiqətənmi o sivilisasiya iflasa layiq idi? Bunu dərindən dərk etmək üçün, həmin sivilisasiyanın əxlaq kodekslərini, fəlsəfi təlimini özündə əks etdirən Avestanı dərindən təhlil etmək lazımdır. Avesta uzun bir tarixi dövrdə Şərqdə ədəbi düşüncəyə istiqamət vermişdir.

Hazırda əlimizdə olan Avesta kitabının təhlili bizə həmin sivilisasiya haqqında tam məlumat verə bilmir. Bu faktı alimlər onunla bağlayırlar ki, geniş coğrafi ərazidə (Yaxın Şərqdə, Hindistanda, Çində) yayılmış atəşpərəstlik heç də tam məzmunu ilə Avesta kitabında öz əksini tapmamışdır. “Zərdüştilər” adlı peyğəmbərlər sülaləsi atəşpərəstlik dini bazasında yeni zərdüşət dini yaradıb, öz kitablarında atəşpərəstliyə aid olmayan mərasimlər, adətlər təbliğ etmişlər. bu problem Dəqiqinin və Firdovsinin yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır.

Atəşpərəstlik həm də türklərin dini olduğu halda zərdüştlüyü türklər qəzəblə qarşılamişlar. Hətta onun müəllifi birinci Zərdüş-tün də turanlılar tərəfindən öldürülməsi güman edilir.

Avesta. Avestanın yaranması tarixinə dair fikirlər müxtəlifdir. Bəzi tədqiqatçılar onun e.ə. IX əsrdə, bəziləri isə e.ə. V əsrdə meydana gəlməsini qeyd edirlər. Amma bir fakt dəqiq məlumdur ki, abidə Midiya dövlətinin vaxtında yaranıb və Midiyanın dövlət dini olmuşdur. Tədqiqatçılar qeyd edir ki, Midiyada müxtəlif dinlər var idi və bu da dövlətdə milli birliyə mane olurdu. Midiya hökmdarı Vəştasp bu böhranı aradan qaldırmaq üçün baş kahin Zərbüştü hüzuruna çağırır və mövcud dinlər əsasında Midiyada vahid din yaratmasını təklif edir. Zərdüşət bir neçə il bu məsələ ilə məşğul olur və Midiya ərazisində mövcud olan bütün dinlərin səmərəli ideyalarını vahid konsepsiyada birləşdirərək Hörmüzü (Ahüra Məzdanı) xeyir Allahı və Əhriməni şər Allahı elan edir. Bütün başqa

249515

dinlərin Allahlarını div (şər qüvvə) elan edir. Beləliklə, Midiya ərazisində bir din hakim olur.

Rəvayətə görə, Zərdüşt dini ayinlərini hər dəfə məbədlərdə oxuyarkən görürdü ki, insanların zehni tez yorulur və onlar dini hikmətləri mənimsəyə bilmirlər. Ona görə də, Avesta mətnlərini nəzmə çəkir və onların muğam üstündə oxunmasını təkil edir. Beləliklə, din tarixində ilk dəfə mətnlər xüsusi avazla oxunmağa başlanır. Zərdüştün bu üsulu indi də bütün dinlərin mərasimlərində istifadə olunur. Xüsusi avaz və şeir formasında deyilən dini mətnlər insanların zehni yormur, əksinə, onlara daha da zövq verir.

Avesta ilk dəfə Zərdüştün katibi, həm də kürəkəni Camasp tərəfindən 12 min inək dərisi üzərində qızıl hərflərlə yazılaraq Gəzən, yaxud Şiz şəhərində (indiki Cənubi Azərbaycanın Marağa və Zəncan şəhəri arasında bir şəhər olmuş) saxlanılmış, ancaq Əhəmənilər dövründə Makedoniyalı İsgəndərin İrana hücumu vaxtı yandırılmışdır. Onun yalnız tibbə, fəlsəfəyə, astrologiyaya aid hissələri yunan dilinə tərcümə edilib saxlanılmışdır. Sasanilər dövründə Ərdəşir Papəkin(180-241) göstərişi ilə kitab Tansar tərəfindən hafizələrdə qalmış variantlar əsasında yenidən toplanaraq "Zend-Avesta" adı ilə tərtib olunur və Sasani imperiyasının dövlət dininə çevrilir.

Ərəblər İrani işğal edərkən Avestaya qarşı daha amansız rəftar edirlər. Onlar kitabı yandırır, atəşkədələri dağıdırlar. İslamı qəbul etməyən atəşpərəslər isə İrani tərk edib Hindistana üz tuturlar. Onlar indi də Hindistanın Surat, Bombay əyalətlərində yaşayıb bu dinə sitayiş edirlər. Onlara Hindistanda *parslar* deyirlər. İranın Şiraz vilayəti yaxınlığında da həmin dinin nümayəndələri indiyədək yaşayır və onlara *gəbrilər* deyirlər.

12 min inək dərisi üzərində yazılmış o möhtəşəm abidədən yalnız üç orijinal hissə qalmışdır. Halbuki, abidə 21 hissədən və hər hissə də çoxlu bölmələrdən ibarət olmuşdur. Əlimizdə olan o üç hissənin özü də tam şəkildə deyil, qırıq-qırıq hissələrdən ibarətdir. Daha sonralar "Zend-Avesta"ya (Kiçik Aves-